

К.В. Гаврилкова

ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИТОКИ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ЕКОЛОГО-ОРІЄНТОВАНОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті дається історико-психологічний та культурологічний аналіз проблеми формування індивідуальної та суспільної екологічної свідомості та еколого-орієнтованої поведінки від прадавніх часів до сучасності.

***Ключові слова:** екологічна свідомість, еколого-орієнтована поведінка, екологічна криза, історико-філософський підхід, світогляд.*

Постановка проблеми. Формування еколого-орієнтованої поведінки та екологічної свідомості набуває в сучасних умовах все більше значення на фоні глобальної екологічної кризи цивілізації. У вирішенні екологічних проблем головне значення має рівень екологічної свідомості населення і форми еколого-орієнтованої поведінки. Суспільна екологічна свідомість, що виникла в процесі усвідомлено-практичної діяльності з елементарного життєзабезпечення постійно трансформувалась в умовах подальшого розвитку людського суспільства. Певні стани та досягнення індивідуальних свідомостей членів суспільства, що складаються в процесі життєдіяльності, представляють сукупність духовної діяльності людей минулого і теперішнього поколінь.

В сучасних умовах пошуку шляхів формування екологічної свідомості взаємне збагачення природничого та гуманітарного знання слід розглядати як основу для перетворення концепції сталого розвитку в систему духовних настанов.

Спад духовності відобразився на всіх сферах життєдіяльності людини, та екологічна криза, що вразила нашу планету і поставила людство на грань загибелі, є їй світоглядним. Вирішення екологічних проблем неможливо без зміни та вдосконалення екологічної культури та її основного ядра - екологічної свідомості людини.

В методології психології свідомість розглядається як вищий рівень психічної активності людини як соціальної істоти. Своєрідність цієї активності є в тому, що відображення реальності в формі чуттєвих і мисленневих образів випереджає практичні дії людини, надаючи їм цілеспрямованого характеру [9].

Психологи виділяють таку характеристику свідомості, як свідоме відображення дійсності на відміну від психічного віддзеркалення, що властиве і тваринам, тобто відображення дійсності, яке виділяє її об'єктивні сталі властивості [8]. Свідомість – це й ставлення до світу зі знанням його об'єктивних закономірностей. Увібравши в себе досвід і методи мислення, вироблені попередньою історією, свідомість освоює дійсність ідеально, ставить при цьому нові цілі, задачі, спрямовує всю практичну діяльність людини.

Узагальнення вищезгаданого приводить до висновку про необхідність виділити проблему пошуку гармонії чуттєвої та абстрактної, раціоналістичної

інформації в процесі розвитку екологічно орієнтованої особистості.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Навіть елементарна екологічна культура передбачає певний рівень осмислення світу. Головною парадигмою нашого часу є формування екологічної свідомості, яке є ядром екологічної культури. Вона включає в себе сприйняття, знання екологічного характеру, мислення, норми поведінки, установки, в рамках яких виробляються екологічне світосприйняття й світогляд, що по-новому розглядають місце людини в світі природи.

Об'єкт дослідження – історико-філософські підходи до екологічної свідомості та еколого-орієнтованої поведінки.

Предмет дослідження – історико-психологічні витоки екологічної свідомості та поведінки.

Головним завданням дослідження було – визначити культурно-історичні витоки формування суспільної екологічної свідомості та її вплив на розвиток моделей еколого-орієнтованої поведінки.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань нами використовувались: теоретичний аналіз філософської, психолого-історичної літератури;

Суспільна екологічна свідомість – це відображення сукупного досвіду суб'єктивно-об'єктивного ставлення до процесів в природі, взаємодії людини з природою. Вплив, який здійснює система суспільних відношень і соціальний устрій на зміст і спрямованість екологічної свідомості, формування її типу, не абсолютно. На різних етапах історії знаходяться багатоманітні механізми наслідування та взаємодії між різними формами суспільної свідомості та сферами культури (екологічної, духовної, нормативної, матеріальної). У зв'язку з цим особливо важливий принцип історизму у вивченні питання формування суспільної екологічної свідомості в контексті взаємодії науки, мистецтва, філософії, релігії.

На початкових етапах соціогенезу люди ще не відділяли себе від природи та мислили себе її частиною. Об'єктивним середовищем для людини була природа, тоді як суспільство виступало лише допоміжним і змінним засобом діяльній організації.

Характерною рисою екологічної свідомості первісної людини була висока ступінь психологічної включеності її в світ природи. Екологічна свідомість характеризувалась синкретичною єдністю різних форм свідомості.

Нормативна культура в давнину вийшла з надр екологічних норм взаємодії людини з природою, а потім поступово їх поглинала, соціалізуючи.

Аналіз виробничої діяльності архаїчної людини, її матеріальної культури показує їх зв'язок з екологічною галуззю первісної культури. Як стверджує О.В. Головнюв, матеріальна сфера тоді була похідною від екологічної: житло, одяг, засоби праці виготовлялись з природного матеріалу й органічно вписувались в природну нішу. Єдиним предметом матеріальної культури було тіло людини, тому ми вважаємо, що діяльність архаїчної людини не здійснювала значного впливу на навколишнє середовище [4].

Екологічні ніші природних культур органічно вписуються в екосистеми.

Знання про природу емпіричного рівня, досконалі практичні навички та вміння взаємодії людини з оточуючим її світом, забезпечували не просто виживання, а повноцінне, духовно насичене життя. Н.О. Дмитрієва вказує на своєрідність духовного пізнання світу давньої людиною: «Наш предок формував свій духовний світ через пізнання й спостереження зовнішньої природи, світу звірів, який він тоді розумів краще, усвідомлював ясніше, ніж самого себе» [6].

Цей етап розвитку людського суспільства викликає увагу та інтерес, тому що, по-перше, він є вихідною точкою відліку в дослідженні генезису суспільної екологічної свідомості, по-друге, даний тип екологічної суспільної свідомості уявляється як взірць, що відповідає менталітету цього суспільства та забезпечує умови виживання й розвитку суспільства та збереження природного середовища.

Відчуження людини від природи відбулося тоді, коли на зміну культу тварин архаїчного суспільства в прадавню міфологію приходять космогонічні та теогонічні міфи, тотемізм ускладнюється й замінюється фетишизмом – вірою в зверхприродну силу природних і штучних предметів, анімізмом – вірою в духів, культом "ману", пов'язаним з обожнюванням предків. На стадії анімізму людина відокремлює ідею об'єкта пізнання від самого об'єкта, що дає можливість конструювати міфологічну картину світу. Таким чином, з'являються божки як узагальнюючі поняття про прості та складні природні явища, сама природа, в якій проявляються ці явища, та людина, що взаємодіє з ними. З'явилась перша тріщина, що розкола цілісний світ архаїчної людини.

Давня грецька міфологія значною мірою генетично продовжує архаїчну, єгипетську та особливо асіро-вавілонську міфологію. С.М. Кравченко і М.В. Костицький, аналізуючи причини формування нової екологічної етики древніх еллінів, пов'язують її з зростом самосвідомості людини та все більш активно-незалежною позицією по відношенню до природи. Мистецтво і наука тісно переплелись, в свою чергу нерозгалужена давньогрецька наука намагалась зрозуміти природне першоджерело (фізис) і структурно-системну організацію світу, частиною якого усвідомлювала себе ще мало відчуженою від природи людина. В реальному світі це було переходом від образного мислення до понятійного. Культура елінів намагалась усвідомити сутність практичної взаємодії природи та людини, місце людини в природі, теоретично їх проаналізувати. Однак теоретичне світосприйняття й світогляд давніх греків в контакті з практичною діяльністю поступово приходять в протиріччя, а далі - й до конфлікту.

Матеріальний світ набув глобальної самоцінності, почав розростатися в нелюдських об'ємах і, нарешті, матеріалізував саму людину. В свідомості людини та суспільства природа все частіше починає цінитися як предмет утилітарного використання. Протагор вперше звернув увагу на те, що цінність природи визначається її участю в людській діяльності, стверджуючи, що "людина є мірою всіх речей". Прагматичний підхід до природи в період Римської імперії набув широкого розповсюдження. В цей час завершується період єдності людини та природи, інтенсивно росте їх відчуження.

В надрах філософських учень формується ідея про принципову обмеженість

можливостей природи в задоволенні матеріальних потреб людини. Антропологічний підхід в оцінці тотожності людини та природи обернувся укріпленням позицій прибічників концепції фатальної "вичерпності" природного середовища, простежується теза про відповідальність не надприродної істоти, а людини за збереження середовища, що означає високий рівень екологічної свідомості з антропоцентричних позицій.

В епоху середньовіччя міфологічно-філософський підхід до аналізу взаємостосунків між людиною та природою, притаманних епосі античності, змінився релігійно-філософським. Головним позитивним моментом нової християнської ідеології був інтегральний екологізм. Замість органічної матеріальної взаємодії макрокосмоса, характерного для попередніх світоглядних систем, в християнстві підкреслюється їх роздільність і навіть поляризація, хоча прірва між ними може бути подолана прозрінням віри або символізацією природи в системі відношень "Бог - природа - людина". Тому ранньохристиянська ідеологія мала екофільний характер. Біблія підняла людину над природою, наділивши її безроздільною владою над нею (Бытие, гл. 1, стих 26-30; гл. 9, стих 1-3), і разом з тим поклала на людину відповідальність за стан природи [1]. Ідеї примирення людини, яка уявляється братом мурахи чи вогня в проповідях святого Франциска, цього першого еколога, настільки гуманні та сучасні, що знаходять свій відклик в багатьох екологічних теоріях нашого часу.

В більш пізньому середньовіччі християнство догматизується, і, невидлячись на проголошення примату природи над людиною (у Тертуліана), екологічний естетизм (у візантійських теологів), ставлення людини до природи стає все більш символічним; останнє поступово стає новою формою відчуження людини від природи, на відміну від матеріального й гносеологічного відчуження в античний період.

В цей же період росте розрив між теоретичним осмисленням природи, практикою та світоглядом. Як писав О.І.Герцен, аналізуючи пізній середньовічний світогляд, що базувалось на неоплатонізмі й схоластиці: "Вчені заняття в той час мали характер чисто книжковий, якого в давньому світі ще не мали: хто хотів знати, розкривав книгу, від життя ж і від природи відвертався" [3, с. 127].

Мистицизм середньовічного менталітету здійснює значний вплив на формування антропоцентричної екологічної свідомості суспільства.

В епоху Відродження домінував гуманістично-антропологічний підхід в інтерпретації процесу взаємовідносин між суб'єктом та об'єктом, в рамках якого продовжувався розвиток античної ідеї про єдність людини та природи. Ця єдність засновувалась на пантеїстичних і естетико-гуманістичних принципах: єдності духовної краси й чуттєвої природи, єдності фізичної та духовної краси людини. Свідомості людини Відродження відкрилась принципово нова картина світу, заснована на пізнанні самої себе та навколишнього світу. В основі побудови цього нового світу лежали ідеї безмежності розвитку людських можливостей і здібностей та ідея єдності законів, на основі яких базувався розвиток людини й природи. Науку,

філософію, мистецтво об'єднують оптимізм, віра в людину, преклоніння перед силами природи. Духовно-практичне пізнання світу несе на собі печатку пантеїзму - спокійного, світлого й чуттєвого аспекту світосприйняття. Без сумніву, екоцентричний світогляд і світосприйняття Ренесансу здійснило великий вплив на розвиток науки, в тому числі педагогічної теорії Я.А. Коменського, заснованої на ідеях пансофії та пангармонії.

В період раннього Відродження людина стверджувала себе всупереч всьому оточуючому, всупереч природі та за це їй приходилося розплачуватися почуттям самотності. Людина раннього Відродження не жила в гармонії з природою, вона намагалася надати природі гармонію, зробити її досконалою навіть всупереч її власній сутності.

Стосунки людини з природою стають особливо суперечливими. Природа розуміється в її природньому реальному значенні, гідності й величі. Вона виступає в якості предмету і матеріалу мистецтва, критерію правди й краси. Вийти з ситуації самотності на лоні природи вдалось лише ціною відмови від ренесансного моделювання штучної природи. В мистецтві пізнього Ренесансу й Нового часу людина вже існує в гармонічній єдності з природою вона злита з нею: контури гір відтворюють обриси її фігури, вольові дії - її дії, колорит картини - її душевний стан. Однак головна теза Відродження - реальне життя жорстоке й криваве і природа - утилітарний об'єкт споживання й експериментування. Знищення природи Старого і Нового світу привело до інтенсивного - руйнування екологічних систем. І тому, недивлячись на різницю ментальностей різних соціальних верств суспільства, в цілому ставлення людини до природи було споживацьки-прагматичним, що характерне для антропоцентричного типу екологічної свідомості.

Багато сучасних вчених, в тому числі В.О. Лось, пов'язують теоретичне відчуження людини від природи з ім'ям Френсіса Бекона, який сформулював такі принципи пізнання, які сприяли домінуючому положенню людини в системі природних зв'язків і відношень. Однак слід відмітити, що, сприймаючи природу такою, якою вона є, Ф. Бекон закликав до її вивчення, спостереження, вважаючи людину слугою та пояснювачем природи. Гуманні ідеї Ф. Бекона вже після його смерті були використані практичному плані - для розвитку промислового виробництва. Так, Рене Декарт переносив механістичний підхід на фауну, ототожнюючи тварин з машинами. Такий світогляд формує ставлення до природи, в якому нема місця людяності [5].

У другій половині ХХ сторіччя людство стикнулось з рядом принципово нових проблем, що впливають на долі Землі й людської цивілізації в цілому, і одними природничими й техніко-технологічними причинами їх не пояснити. В сучасній психолого-філософській літературі показано комплексність глобальних проблем як складних соціо-природних явищ, і до них відноситься духовна криза людської цивілізації, що є причиною і слідством глобальної екологічної кризи на планеті.

Поява в Росії ноосферних шкіл, концептуальне ядро яких представляють ідеї російського космізму та вчення про ноосферу В.І. Вернадського, свідчить про перебудову суспільної екологічної свідомості [2].

Ідеї В.І.Вернадського про природний перехід біосфери в ноосферу, внаслідок якого відбудеться велике об'єднання Природи та Людини, в результаті чого розвиток планети буде спрямованим силою Розуму, знайшли свій розвиток в роботах сучасних вчених-екологів М.І. Будико, Б.Т. Малишева, М.М. Моїсєєва, О.В. Яблокова та ін. Критично осмислюючи спадок космістів в світлі сучасних реалій, М.М. Моїсєєв звертає увагу на наступні протиріччя: а) людська діяльність непередбачувано впливає на процеси, що відбуваються в природі, їх вже неможна назвати прогресивною еволюцією планети; б) зупини ці процеси, викликані дією Розуму, ми можемо тільки з допомогою Розуму й породженною ним цивілізацією [7].

Справжній розквіт досліджень екоцентрованої свідомості та еколого-орієнтованої поведінки розпочався в кінці ХХ сторіччя інвайронменталістами на Заході та радянськими та пострадянськими екопсихологами.

Література

1. Будыко М.И. Глобальная экология. - М., 1977. - 252с.
2. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М.,1988.-147с.
3. Гирусев Э.В. От экологического знания к экологическому сознанию / Взаимодействие общества и природы. - М., 1986. - С. 76- 87.
4. Гусейнов А.А. Отношение к природе как нравственная проблема / Филос. науки. - 1975. - № 5. - С. 27-32.
5. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология./ - Р/н-Д., 1996. - 478с.
6. Ефремов Ю.Н. Природа и нравственность/Чувство Земли. - М., 1988. - С. 165-195.
7. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. - М., 1990. -352с.
8. Печко Л.П. Воздействие искусства на экологические аспекты эстетической культуры / Приоритетные проблемы эстетического воспитания школьников. - М., 1990. - С. 8-22.
9. Философский словарь. - М., 1991.-560с.

В статье дается историко-психологический и культурологический анализ проблемы формирования индивидуального и общественного экологического сознания и эколого-ориентированного поведения от древних времен до современности.

Ключевые слова: *экологическое сознание, эколого-ориентированное поведение, экологический кризис, историко-философский подход, мировоззрение.*

The article provides a historical and psychological and cultural analysis of individual and public environmental awareness and eco-oriented behavior formation problem from ancient to modern times.

Keywords: *environmental awareness, eco-oriented behavior, the ecological crisis, historical and philosophical approach, outlook.*